

Hart, Waismann és Wittgenstein a jog nyitott szövedékéről

Pődör Lea
Széchenyi István Egyetem, Győr

Bevezetés

A jog „nyitott szövedékének” felvetésével H. L. A. Hart egy igen kényes filozófiai problémát hozott felszínre *A jog fogalma* című művében: a szabálykövetés természetét, annak alapjait, s azt a kérdést, hogy a szabályalkalmazásban milyen szerepet játszik az értelmezés. Érdekes a kapcsolat a tanulmány címében is megnevezett három tudós között: Hart a nyitott szövedék fogalmát a matematikus-filozófus Waismanntól vette át, akit pedig Wittgenstein inspirált. A tanulmány e három koncepciót és közös pontjaikat, esetleges feszültségeiket vizsgálja, kitérve az oxfordi nyelvfilozófia és a Bécsi Kör Hart elméletére gyakorolt hatására is.

1. Hart és az oxfordi filozófia

Hart életét és munkásságát folyamatosan átszötte az elmélet és a gyakorlat komplex kapcsolata (Raz 2008: 429).¹⁷ Az a sajátos „eszmetörténeti mikroklíma”, amely a harti elméletet formálta, az analitikus gondolkodás volt. A Bentham és Austin nevével fémjelzett analitikus iskola különösen gazdag táptalajra talált az angolszász világban, s ez a tendencia a XX. században is érezhető volt, amikor – főként a nyelvfilozófia hatására – jelentősen megújult, és a jog általános jellegéről is tudott újat mondani. Hart e hagyomány legfontosabb képviselője lett a jogelmélet területén a XX. századi jogelmélet terén (Takács 2010: 66–67). A *Positivism and the Separation of Law and Morals* (1958) című tanulmányában magát a benthami-austini iskola követőjének mondja, aki a jogi terminusokat analitikai szempontból vizsgálja, bár elutasítja a jog imperatív elméletét. Az analitikai tradíció miatt igen fontosnak tartotta a jog szókészletének a vizsgálatát, mivel úgy vélte, hogy ez elősegíti a jog természetére vonatkozó megértést, s legalább annyira fontos (bár nem fontosabb!), mint az azt elemző történeti vagy szociológiai vizsgálatok (Hart 1958: 601). Talán a sors iróniája, hogy Hart főműve a keletkezésekor, a 60-as években világszerte ismertté vált, ám a hagyományos nyelvanalízis pont ekkortájt egyre kevésbé volt már érdekes a filozófia számára.¹⁸

¹⁷ Hart tizenhat évig tevékenykedett a praxis világában (barrister volt), majd visszatért a tudományos életbe. Eredetileg nem volt olyan terve, hogy filozófiai tudását jogi problémák megválaszolásában is kamatoztassa, de bizonyos idő után világossá vált számára: a gyakorlatban felmerülő problémák azt igénylik, hogy a nyelvhasználat módjait elemezze (Finnis 2014: 42; McCormick 2014: 27).

¹⁸ Inkább az lett a filozófusok központi kérdése, hogy miként lehet a természetes nyelv jelentéseire vonatkozóan általános elméletet kifejteni – miből áll a jelentés, hogyan kötődik az igazsághoz, illetve, hogyan kapcsolódik a nyelv ahhoz a valósághoz, amelyet megpróbál leképezni (Marmor 2014: 3).

Vajon mi indította Hartot arra, hogy e különös – szimbolikus értelemben Cambridge, Oxford és Harvard által jelzett – utat járja be? Az analitikus iskola bölcseje, melyet George Edward Moore és Bertrand Russel alapított, Cambridge volt (Kelemen 2002), s „forradalmuk” egyfajta lázadás volt a brit idealizmus ellen, s visszatérés a Hobbes-Locke-Mill névvel fémjelzett gondolkodásmódhoz. Moore módszertana az analízis volt, de az még nem volt kifejezetten nyelvi természetű, Russel pedig azzal járult hozzá a „lázadáshoz”, hogy analízis-álláspontja matematikai-logikai alapokon állt, érdekelte a nyelv elemzése, s felfedezte, hogy a hétköznapi nyelv sokszor meglehetősen félrevezető. Mindezeket később a Bécsi Kör és a wittgensteini filozófiája egészítette ki. Wittgenstein nyomán visszavonhatatlanná vált a filozófia „nyelvi fordulata”, melynek szerves része a mondatok, állítások elemzése (Horkay 2014: 195–196). „Amikor a Bécsi Kör és Wittgenstein a Russel által hangsúlyozott logikai analízis helyére kifejezetten a nyelvi analízist állítja, ezzel lényegében végbemegy a modern filozófia első, logikailag reflektált nyelvi fordulata” (Horkay 2014: 197). Az így kialakuló cambridge-i filozófia (Wittgenstein nyomán) arra helyezte a hangsúlyt, hogy a fogalmi tartalmakat a hétköznapi nyelvhasználati tényeire vezesse vissza – s azért erre, mert ennél többre (feltéve, hogy úgy gondoljuk: a fogalmak határai homályosak) nem igazán lehet törekedni.

Az oxfordi filozófusok számára a mindennapi nyelvhasználat vizsgálata nem a „végső”, sokkal inkább az első állomás volt. Úgy látták ugyanis, hogy segít a filozófiai problémák megértésében az, ha a valós jelentések feltárására törekszünk, de ezzel az nem ér véget, hanem ezután jöhet a probléma megoldására irányuló elméletalkotás (Márton 2014: 226–227). Hartra nagy hatást gyakorolt Austin, s eldöntötte: számára nem az általános filozófia lesz a járható út, hanem annak egy mellékága, a jogfilozófia. „Ha mással nem is, ezzel bizonyára beírta nevét a jogfilozófia történetének nagy könyvébe, még akkor is, ha maga soha nem volt egészen biztos döntésének helyességében, s jogfilozófusi tevékenységét valahogyan mindig kényszermegoldásnak, a tényleges feladat előli megfutamodásnak, de legalábbis kitérésnek tartotta” (Horkay 2014: 208).

2. Hart elmélete a könnyű és a nehéz esetekről

Hart szerint a jog legfőbb sajátossága, hogy általános magatartásmintákat közöl, melyek révén személyek, cselekedetek, dolgok, körülmények osztályaira utal, a társadalom sikeres működése pedig annak a függvénye, „[...] hogy az egyes cselekedeteket, dolgokat és körülményeket úgy ismerik-e fel, mint a jog által létrehozott általános osztályokba tartozó eseteket” (Hart 1995: 147). Két alapvető eszköz adott arra, hogy ilyen általános magatartásmintákat lehessen alkotni: a törvényhozás és a precedensek. Mindkettő ún. osztályozó szavakat alkalmaz – ezek egyébként nagyobb súllyal esnek latba a törvényhozás vonatkozásában. Az általános mintáknak sok pozitív tulajdonsága van: az általuk való közlés egyértelmű, megbízható és kiszámítható, ellentétben a precedensek (a példaadás) meghatározott üzenetéhez képest. Fontos, hogy a mintákat szavakkal adják meg, tehát nyelvi formába ágyazottak, a rögzítés által pedig a jövőre nézve mindig kiolvasható a szövegből, hogy mikor, hogy kell cselekedni. A jogalany helyes viszonyulása az általános mintákhoz az alábbi: „[...] fel kell ismernie az egyértelmű szavakkal megadott kifejezésekhez tartozó eseteket, általános kategóriákba kell »sorolnia« meghatározott tényeket, és le kell vonnia egy egyszerű szillogisztikus következtetést” (Hart 1995: 148–149).

A mintakövetés vagy szabályalkalmazás azonban a gyakorlatban korántsem ilyen egyszerű: az egyedi esetek a valóságban nincsenek „felcímkezve”. Ez azért van így, mert a nyelv természetében az általános szabályokban foglalt útmutatásoknak is van határa. Léteznek ún. egyértelmű esetek, melyekre minden akadály nélkül egyértelműen alkalmazhatóak az általános kifejezések. Ilyenkor az általános kifejezések alkalmazhatósága tekintetében egyértelmű uralkodik; adódnak azonban olyan esetkörök is, ahol nem egyértelmű az általános kifejezés jelentésstartalma – ez lesz az ún. nehéz eset. Kérdés, hogy az egyértelmű eset–nehéz eset–distinkció a szabály hatókörének mely „szegletében” vetődik fel. „Minden szabály feltételezi, hogy általános fogalmak eseteiként ismerünk fel vagy ilyenekként sorolunk be egyedi eseteket. [...] Amikor általános szabályok alá sorolunk egyedi eseteket, semmi sem képes megszüntetni a bizonyosság lényegi magvának és a kétség holdudvarának a kettősségét” (Hart 1995: 146). Itt tehát arról van szó, hogy a szabály nyelvezete egyértelmű (Hart 1995: 150). Az egyértelmű vagy könnyű esetek azok, amelyek az alkalmazandó szabály kifejezései jelentésének magjába (core of meaning) tartoznak, a nehéz esetek pedig a szabály jelentésének „félárnyékába” vagy „holdudvarába” (core of penumbra) sorolandók. Ez utóbbi esetben a bírónak, mint később kiderül, mérlegelés segítségével kell döntést hoznia, s maga a nyelv igen szélesen vonja meg a mérlegelés határait (Leiter 2010: 28).

Mind a törvényhozás, mind a precedens magában hordozza a meghatározatlanság problémáját – mindegyiket az ún. nyitott szövedék (open texture of law) jellemzi. Ez a probléma kulcsfontosságú elem az elméletben, s a jog sajátossága, hogy az egyértelmű esetek mellett számtalan nehéz esetet generál. Kérdés, hogy miként „jönnek létre” a nehéz esetek? Eddig azt tudtuk meg, hogy a nyelvi kifejezésekben kell kitapintani a bizonytalanságot. A törvényhozás szavakkal dolgozik, melyeknél a jelentés határa hol bizonyos, hol bizonytalan – következésképpen maga a természetes nyelv is megszüntethetetlenül nyitott szövedékű. Mégis miért nem teszi meg a jogalkotás, hogy minden kérdést a lehető legrészletesebben leszabályoz? E ponton két egymással összefüggő nehézség adódik: egyrészt nem ismerjük teljes körűen a tényeket, másrészt a szabályozás céljával kapcsolatban is felmerülnek bizonytalanságok. A világ korántsem olyan egyszerű, hogy véges számú jellemzőből állna, amelyeket mindig ki lehet fürkészni. A jogalkotó hatalom végső soron emberekből áll, akik nem tévedhetetlenek (ahogy Hart írja: nem istenek), a jövőbe nem lehet látni, tehát a célok is viszonylag meghatározatlannak tűnnek. Amikor tehát a törvényhozásnak működnie kell, akkor a paradigmaticus, egyértelmű esetekre tud leginkább támaszkodni a szabály szövegezésé során (Hart 1995: 153).

A nyitott szövedék elfogadásához azt kell belátni, hogy két, egymással összefüggő nehézséget kell leküzdeni: „[...] a tényeket illető viszonylagos tudatlanságukat, s [...] a célokkal kapcsolatos viszonylagos bizonytalanságunkat. [...] Valójában minden rendszer két társadalmi szükségletet egyeztet össze különböző módon. Az egyik az, hogy legyenek bizonyos szabályok, melyeket a magánemberek sokféle tevékenységi területen biztonságosan alkalmazhatnak önmagukra további hivatalos útmutatás és a társadalmi kérdések mérlegelése nélkül. A másik az, hogy egy későbbi, körültekintő hivatalos döntés számára nyitva maradjanak azok a kérdések, amiket csak akkor lehet helyesen megítélni és megoldani, amikor egy meghatározott esetben felvetődnek” (Hart 1995: 151, 159). Az egyedi esetek jellemzői igen eltérőek, sokszínűek lehetnek, emiatt a törvényhozás nem gondolkodhat egységes szabályozásban, csak általános előírásokat fogalmazhat meg.

A jog így értelmezett nyitott szövedéküské azzal áll kapcsolatban, amire Hartnak reagálni kellett: a jog határozatlanságával. A jog határozatlansága – tapasztalati tény és tapasztalati alapú megfigyelés, de kellett rá egy megfelelő elméleti magyarázat is. Ezt alapozza meg a „nyitott szövedék”-teoréma. Ennek kifejtése során Hart bemutatja, hogy miként vezeti félre a határozatlanság a szabályskeptikusokat egyfelől, és a formalistákat másfelől. Saját álláspontját valahol a kettő között, félúton képviseli el. A formalizmus nem ismeri el a nehéz esetek létezését, tehát mondhatni, szerinte a jog nem bizonytalan. A szabályskeptikusok pont az ellenkező pólust erősítik: nincs könnyű eset, mivel még a legegyszerűbb tényállás kapcsán is bele lehet botlani a határozatlanság valamely megnyilvánulásába. A köztes álláspont: mind a könnyű, mind a nehéz esetek elismerése. Ezek az elméleti alapok már megvoltak a *Positivism and the Separation of Law and Morals* című tanulmányban is, de a „nyitott szövedék” csak *A jog fogalmában* kapta meg az elméleti funkcióját és a nevét is (Bódig 2004: 254–255).

3. Waismann, Wittgenstein és Hart

A „nyitott szövedék” felvetésével Hart egy igen kényes filozófiai problémát hoz felszínre: a szabálykövetés természetét, annak alapjait, s azt a kérdést, hogy a szabályalkalmazásban milyen szerepet játszik az értelmezés (Bódig 1999: 37). A *Positivism and the Separation of Law and Morals*-ban már körülírta a „nyitott szövedéket”, de csak *A jog fogalmában* nevezte meg magát a jelenséget. Nem árt tisztázni, hogy nem Hart volt a „nyitott szövedék”-koncepció megalkotója; azt Friedrich Waismanntól vette át (amire utal is *A jog fogalma* VII. fejezetének egyik jegyzetében). Waismann pedig Wittgenstein inspirálta. Hart egyébként Oxfordban találkozott Waismann-nal, aki ott matematikai-fizikai előadásokat tartott, melyeket Hart látogatott, és olvasta a műveit (Lacey 2004: 128, 140). A „nyitott szövedék” azért központi fogalom, mert Hart ezáltal tudott egyféle középutas megoldást kínálni, melyet a formalizmus és a szabályskepticismus közé ékelt.

Waismann osztrák matematikus, filozófus, fizikus volt, a Bécsi Kör tagja, s a logikai pozitivizmus egyik kulcsfigurája.¹⁹ Először 1945-ben foglalkozott a szóban forgó kérdéssel az igazolhatósággal foglalkozó szimpóziumon. Ezután hat tanulmányt publikált *Analytic-Synthetic* címen, melyekben szintén ugyancsak ezt a problémát vizsgálta, de ezeket nem koronázta meg egy

¹⁹ Friedrich Waismann (1896–1956) a Bécsi Kör egyik központi alakja Rudolf Carnap mellett. A kör fennállása alatt viszonylag keveset publikált (összesen három tanulmányt jelentetett meg), s később is csak egy matematikáról szóló monográfiát tett közzé – fennmaradt azonban számos olyan dokumentum (egyetemi előadásainak jegyzetei, beszélgetések feljegyzései, piszkozatok, stb.), amelyekből rekonstruálhatók nézetei. Disszertációját a Kör feloszlása után védte meg. 1929-ben jelent meg a *Logika, nyelv, filozófia. A filozófia kritikája a logikán keresztül* című könyve, melyen kimutatható Wittgenstein *Tractatus*ának hatása. 1929 és 1936 közötti, Schlink óráján tartott ún. „nem hivatalos” szemináriumainak anyagaiból kitűnik a nyelv kauzális koncepciójával kapcsolatos kritikája, s kirajzolódik a filozófia nyelvtanával és az intencionális fogalmakkal (pl. megértés, tudás) kapcsolatos felfogása. A Bécsi Körben igen intenzív beszélgetések, viták zajlottak Wittgenstein *Tractatus*áról, ami egyfajta szakadást is létrehozott a tagok között: az egyik csoportosulás Waismann körül tömörült, aki úgymond Wittgenstein-követő volt. Waismann munkásságáról ld. bővebben Limbeck-Lilienau 2019: 29–46.

definitív konklúzióval (Shapiro–Roberts 2019: 189–190). A „nyitott szövedék”-fogalmat 1945-ben egy gondolat kísérlettel vezette be, bár akkor még nem ezt a terminust használta, hanem a fogalmak lyukacsosságáról, porozitásáról (die Porosität der Begriffe) beszélt (Waismann 1951). A gondolat kísérlet így hangzott: „Tételezzük fel, hogy a szomszéd szobában van egy macska – átmegyek hát, megnézem a szobát és valóban egy macskát látok ott. Ezek után meg kell-e érintenem, simogatnom, hogy elkezdjen dorombolni? S ha mindezeket megteszem, vajon abszolút biztos lehetek abban az állításban, hogy itt egy macskával állok szemben? Mi van akkor, ha a lény idővel gigantikus méretre nő? S mi történik, ha olyan furcsa viselkedést mutat, ami egyáltalán nem jellemző a macskákra, például, ha bizonyos feltételek fennállta esetén újjáéled a halálból, amelyre a normális macskák képtelenek? Lehet-e azt mondani ilyen helyzetben, hogy egy új faj jött létre? Vagy ez csupán »a közönséges« macska, néhány különleges tulajdonsággal?” (Waismann 1951: 36–37). Ezzel és hasonló példákkal kívánta demonstrálni, hogy a nyelv fogalmi, kifejezései definitíve sosem lehetnek elég precízek. Ez a gondolat tulajdonképpen egyfajta válasz volt a logikai pozitivisták beállítódására, miszerint a nyelv elvi értelemben teljes és hiánytalan (Schauer 2019: 261–262).

Waismann központi dilemmája az igazolhatóság nagy kérdése volt, pontosabban az, hogy az állítások (empirikus fogalmak) használata egy-egy új esetben nincs előre determinálva, mivel az állítás mindig „nyitott”. Nincs tehát végső verifikáció, mivel az empirikus fogalmaknak nincs határa, azok bármely irány felé kiterjeszthetik hatókörüket (Shapiro–Roberts 2019: 191). Waismann ezt úgy vezette le, hogy kifejezte egyetértését a nyelv metafizikai realista megközelítésével kapcsolatban,²⁰ bár mindenféle olyan állásponttól elhatárolta magát, amely ennek alternatíváit ígérte. A „nyitott szövedék” fogalma egy fenomenalista álláspont ellenében kapott megfogalmazást, amely azt hangsúlyozza, hogy a materiális-tárgyi állítások egyenértékűek az érzékszervi állítások bizonyos kombinációjával (Bix 2003: 11). Nézőpontját jól megvilágítja egy másik példa is, melyet a szakirodalomban olykor arany-példának mondanak. Bevezethetünk fogalmakat – állítja –, és megpróbáljuk limitálni azokat néhány irányban. Az arany esetében ezt más ötvözetek kapcsán tesszük meg, de mindig ráeszmélünk, hogy újra és újra felmerülnek olyan irányok, amelyeket az előzetesen lefedett fogalmakkal nem mértünk fel. Következésképpen megállapítható, hogy a fogalmakat nem lehet abszolút precizitással körülhatárolni, mivel „nyitott szövedékűek” (Waismann 1951: 3).

Waismann arra is felhívta a figyelmet, hogy a „nyitott szövedék” nem egyenlő a bizonytalansággal, határozatlansággal: az olyan kifejezések, melyeket változó módon használunk (pl. „rakás”, „rózsaszín”), bizonytalanok. A bizonytalanság akkor kerül előtérbe, amikor egy fogalom határai nem világosak,²¹ s úgy lehet kiküszöbölni, hogy még több pontos szabályt hozunk,

²⁰ A metafizikai realizmus abból indul ki, hogy az igazság, a jelentés, a referencia és az igazolás fogalmát, s a természeti fajtafogalmakat olyan tényezők is artikulálják, amelyek ún. külső tényezők – legalábbis az elfogadott fogalmi sémában való gondolkodáshoz és a nyelv által adott keretekhez képest. Ld. Ujvári 1999.

²¹ Ezt az ún. szorítás-paradoxonnal (más néven: kupac-paradoxonnal) szokták bizonygatni. Ld. bővebben Sainsbury 2012: 29–63.

de a „nyitott szövedék” nem orvosolható ezen a módon: inkább azt lehet mondani, hogy a nyitott terminusok állandó javítást, korrigálást igényelnek (Shapiro–Roberts 2019: 191; Bix 2019: 249–250). A „nyitott szövedék” tulajdonképpen a „határozatlanság lehetősége” (Waismann 1951: 3).

Waismann elmélete és felvetései kapcsán tisztán kell látni a következő esszenciális összefüggést. A tudós központi kérdése az empirikus állítások végső verifikálhatóságának a problémája volt; szerinte ezek nyitott szövedékekkel rendelkeznek, emiatt az ún. végső igazolás mindig lehetetlen lesz. Bódig Mátyás arra hívta fel a figyelmet, hogy Waismann egyáltalán nem azt hangsúlyozta, hogy minden egyes fogalom nyitott textúrával bír; azt állította, hogy vannak bizonyos esetek, amelyeknél világosan meghatározott fogalmak állnak fenn; a geometriában például ilyen a háromszög fogalma, a társadalmi interakcióban a sakk szabályai, stb. A „nyitott szövedék” az ún. empirikus állítások jellemzője, de nem érvényes minden egyes empirikus fogalomra (Bódig 1999: 41; Waismann 1951: 3). Furcsa, hogy Hart nemcsak a szabályokra, de szavakra, mondatokra is alkalmazta a waismanni „nyitott szövedéket”, ami így kissé következtelen alkalmazásnak tűnik (Bix 2003: 18–19). Bódig jól érvel, amikor kimutatja: Hart híres jármű-példájában használt meglepő határeset, a repülőgép szabály alá sorolhatósága pont arra hívja fel a figyelmet, hogy a szabály kontextusában hordozott értelmén van a hangsúly, nem pedig magának a terminusnak az értelmén. Ez pedig oda vezet, hogy nem csupán a szabály ún. standard esetei lényegesek, hanem a szabály célja és a jellemző életviszonyok, melyekhez kötődik (Bódig 1999: 44–48).

Ami Wittgensteint illeti, itt a kérdés elsősorban az, hogy Hart miként ismerte meg és használta fel saját nézetei kifejtésekor a wittgensteini hagyományt? Az újabb elemzők kétségbe vonják *A jog fogalma* című munka wittgensteini elemeit, a kortársak azonban kivétel nélkül felismerték az osztrák filozófus hatását. A klasszikus értelmezés szerint Hartra nem a *Filozófiai értekezések* című kötet gyakorolt elsősorban befolyást, hanem inkább az ún. *Barna Könyv* és a *Kék Könyv*.²² Emellett azt is ki kell emelni, hogy az oxfordi nyelvfilozófia nem a wittgensteini nyelvelemzés szolgai másolata volt, hanem egy unikális arculattal bíró irány. A *Filozófiai vizsgálódásokat* Hart állítólag „Bibliának” tekintette, de – mint említettük – nagy hatást gyakorolt rá Waismann is. „[...] az alkotó kölcsönzés nem jelent valamifajta szoros filozófiai kötődést, és Lacey [Hart életrajzírója] helyesen mutat rá, hogy Hart tulajdonképpen nagy lehetőséget halasztott el, amikor nem próbálta tesztelni a wittgensteiniánus életforma- és nyelvjáték-analízis társadalomelméleti-módszertani alkalmazhatóságát a jogfilozófiában is” (Horkay 2014: 207). Ha tehát nem ezt a nívót olvasta ki Wittgenstein soraiból, akkor mit vett át tőle?

Amikor Wittgenstein nyelvfilozófiáját értelmezik az elemzők, két munkát vizsgálnak: a *Logikai-filozófiai értekezést* (a *Tractatust*) és a *Filozófiai vizsgálódásokat*. Az előbbit a korai analitikus filozófia lengi körbe, míg az utóbbi az Ordinary Language Philosophy szellemében

²² Ez a két mű tulajdonképpen tanítványai által lett lejegyezve, s keletkezésük Cambridge-hez kötődik. A két mű keletkezésének körülményeiről ld. részletesebben Nyíri 1983.

magyarázandó.²³ A *Logikai-filozófiai értekezés* megírása után (1921) Wittgensteinnek az volt a meggyőződése, hogy minden fontos kérdést megválaszolt, s talán már nem is szükséges filozófiát művelnie. Ebben a meggyőződésben pontosan az hozott fordulatot, amikor 1927-ben találkozott a Bécsi Kör három tagjával, s újra elkezdett filozófiával foglalkozni. 1929-ben Cambridge-be utazott, s a következő években érdeklődését azok a kérdések alkották, melyekről aztán a *Filozófiai vizsgálódásokban* (1952) írt (Szecsődy 2009: 80). A késői Wittgenstein ez utóbbi munkájában mutatott rá arra, hogy egyetlen nyelvi megnyilvánuláshoz sem lehet kizárólag egyetlen és egyértelműen megadott jelentést társítani, sőt, a nyelvi alakzatok sem kizárólagosan egyetlen dolog vagy jelenség jeleként funkcionálnak. Vagyis annyira szkeptikus volt, hogy szerinte nincs esély a nyelvi jelenség megértésére vagy magyarázatára (Fejér 1993: 62, 64).

Wittgenstein és Hart között Waismann elmélete, valamint a szabálykövetés iránti érdeklődés az összekötő kapocs. A szabálykövetés mintegy előzetes állomásaként érdemes a szavak használatára és jelentésére koncentrálni, ez vezet el tulajdonképpen a szabálykövetés vizsgálatához. A szó jelentése mindig a nyelvbenei használattal egyenlő (Wittgenstein 1992: 43. §). Wittgenstein ennek kapcsán tett különbséget „normális” és „abnormális” esetek²⁴ között. „A szavak használata csak a normális esetekben rajzolódik ki világosan előttünk: tudjuk, semmi kételyünk, hogy ebben vagy abban az esetben mit kell mondanunk. Minél abnormálisabb az eset, annál kétségesebbé válik, hogy ilyenkor mit kell mondanunk” (Wittgenstein 1992: 142. §).

A *Filozófiai vizsgálódások* egy része kifejezetten a szabálykövetés problémáival foglalkozik, bár abban van némi eltérés az elemzők között, hogy ennek a résznek mi is a konkrét terjedelme²⁵ – a lényeg viszont, hogy ez a szövegrész a legszövevényesebb a műben. A szabálykövetésnél a leginkább lényeges mozzanat a szabály megértése: „A megértés maga állapot, amelyből a helyes használat fakad. [...] Az alkalmazás [...] a megértés egyik kritériuma marad” (Wittgenstein 1992: 146. §). Ez a megfogalmazás arra mutat rá, hogy Wittgensteinnél a jelentés referenciális képe jelenik meg, de a szabály jelentése, fogalma egy nagy nehézséget hordoz magában: többféle módon adható meg az értelme. „[...] egy szabály jelentésére vagy fogalmára vonatkozó egyéni megértésünknek vagy mentális állapotunknak különféle értelmezései és alkalmazásai vannak. S annak, hogy ezen értelmezések közül melyek számítanak ’helyes’-nek nem az én belső megértésem a mércéje, hanem a körülmények” (Szabó 2006: 95).

Wittgenstein rámutat egy paradoxonra is: „a szabály nem tudja megszabni, miképpen cselekedjünk, hiszen minden cselekvésmódot összhangba lehet hozni a szabállyal. A válasz pedig így szólt: ha mindegyiket összhangba lehet hozni a szabállyal, akkor szembe is lehet vele állítani.

²³ Vitatott kérdés, hogy ez a két mű (melyek az életmű eltérő periódusában, az elején és az érett szakaszában keletkeztek) egymás folytatásaként értelmezhető-e, avagy épp ellenkezőleg: diszkontinuitást kell látni a kapcsolatukban. A témához kapcsolódva ld. Lehmann 2001.

²⁴ A normális kontra abnormális eseteknek jó példája lehet a 80. §-ban olvasható leírás.

²⁵ Szecsődy szerint például a 82–209. megjegyzésig tart, s beletartozik még a 242. is, Bódig viszont a 143–242. megjegyzésig tartó egységet nevezi meg a szabálykövetés leírásaként. Ld. Szecsődy 2009: 81; Bódig 1999: 54.

Ezért itt sem összhangról, sem pedig ellentmondásról nem beszélhetnénk” (Wittgenstein 1992: 201. §). Talán elhisszük, hogy az értelmezés egy pillanatra megnyugtatja az embert, de ez csak addig van így, míg nem adódik egy újabb értelmezés. Wittgenstein szerint ez azt mutatja, hogy a szabályoknak van egy olyan felfogása, ami nem értelmezést jelent, mert ilyenkor a szabály esetről esetre megmutatja magát a szabálykövetésben vagy éppen a szabállyal szembeni cselekvésben. „Ezért vagyunk hajlamosak azt mondani: minden szabálykövető cselekvés értelmezés. De értelmezésnek csak azt kellene nevezni, ha a szabály kifejezését egy másikkal helyettesítjük” (Wittgenstein 1992: 201. §). A szabálykövetés mindig gyakorlatként jelenik meg, de állandóan átszővi a nyelv labirintusa (Wittgenstein 1992: 202–203. §). Bódig Mátyás szerint Wittgenstein nem a szabálykövetés filozófiai elméletét „művelte”, s nem is vette számba a szabálykövetés valamennyi lehetséges válfaját. Inkább a határesetekre összpontosított, vagyis olyan esetekre, melyek esetében a végrehajtás során nincs semmi kétség vagy nehézség (Bódig 1999: 62).

Összegzés

A Waismann-Wittgenstein-Hart kapcsolatot jól ismerő Brian Bix azt írja: Waismann abban azonosult Wittgensteinnel, hogy a fogalmak nem teljes mértékben lehatároltak, s erre nem is lehet törekedni – illetve, nem szabad negatívumként értékelni a nyelv ezen sajátosságát. Van azonban Waismannnál valami, ami wittgensteini nézőpontból problémás, ez pedig az alábbi észrevétel: ha nincs értelme egy teljesnek mondható szabálykészletről szólni, mely meghatározná és egyben lehatárolná a fogalmakat, akkor arról sem kell beszélni, hogy bizonyos fogalmak hiányosak vagy éppen határozatlanok. Ezen érv miatt Bix maga erősebbnek, s előrébb valónak véli Wittgenstein elméletét, ugyanakkor jelzi, hogy megérti azokat is, akik a két filozófus közötti különbségre helyezik a hangsúlyt (Bix 2019).

Bódig kiválóan foglalja össze a Hart által félreértett wittgensteini tanokat. Véleménye szerint Hart egészen sokat átvett az osztrák filozófustól, anélkül, hogy mélyen megértette volna Wittgenstein szabálykövetést érintő teóriáját.²⁶ Hart eszerint olyasféle tévedésben volt, hogy Wittgenstein valami általánosnak mondható elméleti tisztázást nyújtott, s ez felhasználható a szabálykövetés eseteinél. „Wittgenstein [...] hiába beszélt a szabálykövetésről, azt egy olyan összefüggésbe helyezte, amely lényegében idegen volt Hart problematikájától. Hart így ide-oda csúszkált a két forrás között, mivel nem látta át a felmerülő filozófiai kérdések összefüggéseit. Módosította Waismann fogalmát, és viszonylag nehezen követhető utalásokat tett Wittgensteinre [...]. Az érdekessége ugyanakkor az a dolognak, hogy Hart a félreértés súlyosságához képest még mindig viszonylag kis hibát követett el. [...] nem próbálta meg közvetlenül Wittgenstein megjegyzéseiből kibontani az álláspontját, inkább a saját jogászi és jogelméleti tapasztalataihoz mérten próbált meg egy értelmes koncepciót kidolgozni” (Bódig 1999: 65–66). Bódig nyomán

²⁶ Bódig szerint Hart hibásan utal Wittgensteinre *A jog fogalma* VII. fejezetének egyik jegyzetében, amikor azt írja: „A szabályok tanításáról és követéséről sok fontos megfigyelést találunk Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások* című könyvében (lásd különösen I. 208–238. pontok).” Hart 1995: 341.

kijelenthető: Hartnak tulajdonképpen nem volt világosan körvonalazható álláspontja a szabálykövetés filozófiai problémájáról, s amire épített, az különféle gondolatok inkonzisztens keveréke volt.

Irodalom

- Bix, B. H. 2003. *Law, Language and Legal Determinacy*. Oxford: Clarendon Press.
- Bix, B. H. 2019. Waismann, Wittgenstein, Hart and Beyond: The Developing Idea of 'Open Texture' of Language and Law. In: Makovec, D.–Shapiro, S. (eds.): *Friedrich Waismann – The Open Texture of Analytic Philosophy*. Palgrave MacMillan, 245–260.
- Bódig M. 1999. *Az elméletalkotás és a megismerés problémája a kortárs jogelméletben: Hart és Dworkin jogelméletének tapasztalatai*. (PhD értekezés) Miskolc.
- Bódig M. 2004. Herbert Hart. In: Szabó M. (szerk.): *Fejezetek a jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. Miskolc: Bíbor Kiadó, 243–260.
- Fejér Á. 1993. A nyelvfilozófia abszurditása és a nyelv értelemközvetítő képessége. Wittgenstein Filozófiai vizsgálódások című művének értelmezése. *Tudomány és hagyomány*. 4: 61–71.
- Finnis, J. 2014. Herbert L. A. Hart – Egy huszadik századi oxfordi politikai filozófus. In: Cs. Kiss L. (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 41–63.
- Hart, H. L. A. 1958. Positivism and the Separation of Law and Morals. *Harvard Law Review*. 71(4): 593–629.
- Hart, H. L. A. 1995. *A jog fogalma*. (ford. Takács Péter) Budapest: Osiris Kiadó.
- Horkay Hörcher F. 2014. Hart és az oxfordi filozófia – Eszmetörténeti kontextusok. In: Cs. Kiss L. (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 193–220.
- Kelemen J. 2002. Az analitikus filozófiáról (Ami változó és ami maradandó). *Magyar Tudomány*. 47(108): 275–288.
- Lacey, N. 2004. *A Life of H. L. A. Hart: The Nightmare and the Noble Dream*. Oxford: Oxford University Press.
- Lehmann M. 2001. Funkcionalizmus Wittgenstein filozófiájában. *Magyar Filozófiai Szemle*. <http://lehmann.hu/lm/funkwittgenstein.pdf> (letöltve: 2022. 12. 12.)
- Leiter, B. 2010. *Legal Formalism and Legal Realism: What is the Issue?* Chicago Unbound. University of Chicago Law School, Public Law and Legal Theory Working Papers, 1–32.
- Limbeck-Lilienau, C. 2019. Waismann in the Vienna Circle. In: Makovec, D.–Shapiro, S. (eds.): *Friedrich Waismann – The Open Texture of Analytic Philosophy*. Palgrave MacMillan, 29–46.
- MacCormick, N. 2014. Herbert L. A. Hart élete és pályája. In: Cs. Kiss L. (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 27–29.
- Marmor, A. 2014. *The Language of Law*. Oxford: University Press.
- Márton M. 2014. Az oxfordi filozófia. In: Cs. Kiss L. (szerk.): *Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 221–235.
- Nyíri K. 1983. *Ludwig Wittgenstein*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Raz, J. 2008. H. L. A. Hart. In: Varga Cs. (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. Budapest: Szent István Társulat, 429–442.
- Sainsbury, R. M. 2012. *Paradoxonok*. Budapest: Typotex Elektronikus Kiadó Kft.

- Schauer, F. 2019. Friedrich Waismann and the Distinctive Logic of Legal Language. In: Ryle, G.–Flew, A. (eds.): *Logic and Language*. Blackwell, 261–277.
- Shapiro, S.–Roberts, C. 2019. Open Texture and Analyticity. In: Makovec, D.–Shapiro, S. (eds.): *Friedrich Waismann – The Open Texture of Analytic Philosophy*. Palgrave MacMillan, 189–210.
- Szabó I. L. 2006. *Wittgenstein Filozófiai vizsgálódásai*. Budapest: Doktori Disszertáció, ELTE BTK.
- Szecsődy K. 2009. Folyamatosságok Wittgenstein műveiben. A Logikai-filozófiai értekezés és a Filozófiai vizsgálódások összevetése. *Elpis* 3(2): 77–97.
- Takács P. 2010. *John Austin és a klasszikus analitikus iskola jogelmélete*. Budapest: Bibliotheca Iuridica, Publicationes Cathedrarum 41.
- Ujvári M. 1999. Realizmus, redukció és a brentanói reláció. *Magyar Filozófiai Szemle*. <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00003/9913ujvari.htm> (letöltve: 2022. 12. 12.)
- Waismann, F. 1951. *Verifiability*. <http://users.umiacs.umd.edu/~horty/courses/readings/waismann-verifiability.pdf> (letöltve: 2022. 12. 15.)
- Wittgenstein, L. 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz Kiadó.